

Найменування дорогоцінних металів у творі Плінія Старшого «*Historia naturalis*»: лінгвокультурологічний аспект

О. Г. Пилипів, А. Д. Липецький

Львівський національний університет ім. І. Франка, м. Львів, Україна

Paper received 05.01.17; Accepted for publication 15.01.17.

Анотація. У статті розглядаються лексичні засоби вираження поняття «дорогоцінні метали» у творі письменника-енциклопедиста I ст. н.е. Плінія Старшого «*Historia naturalis*», розкриваються їх семантичні особливості.

Ключові слова: лексична одиниця, тематична група, лексико-семантичний аналіз, найменування дорогоцінних металів, античне мистецтво.

Вступ. Сучасна лінгвістика значну увагу приділила дослідженню зв'язків мови і культури народу, формуванню мовної картини світу, яка відображає історичне існування носіїв мови, їх матеріальну і духовну культуру. Як влучно відзначив В. Телія, «культура — це своєрідна історична пам'ять народу. І мова, завдяки її кумулятивній функції, зберігає її, забезпечуючи діалог поколінь не тільки з минулого в теперішнє, але й з теперішнього в майбутнє» [8, с. 226]. Носіями культурної пам'яті народу є і найменування дорогоцінних металів.

Стислий огляд публікацій за темою. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження стали праці таких вітчизняних та закордонних мовознавців, як Н. Алефіренко, Д. Шмельов, Ю. Апресян, А. Вежбицька, В. Виноградов, В. Гак, В. Карасик, Ю. Караулов, Е. Кубрякова, Ю. Степанов, З. Тарланов, В. Телія, В. Топоров, Ф. Філін та ін. Фундаментальною працею для нашого дослідження вважаємо працю Ф. Філіна, в якій обґрунтовано положення про те, що весь словниково-семантичний запас мови можна розділити на лексико-семантичні групи слів, які утворюють лексико-семантичну систему мови [9, с. 530].

Сучасні лінгвісти досліджували різноманітні тематичні групи лексики: назви посуду в сучасній літературній мові (Н. П'яст), ювелірні прикраси в англійській мові (О. Цобенко), рослинний світ в німецькій мові (Н. Козак), мистецтво у сучасній російській мові (А. Акулова), «*monety*» в англійській мові (С. Geană), однак лексика на позначення дорогоцінних металів у латинській мові ще не була об'єктом спеціального дослідження.

«*Historia naturalis*» Плінія – цінне надбання людства, перша енциклопедія природи, у якій автор торкається найрізноманітніших речей. Багато століть твір слугував для європейців важливим джерелом знань про матеріальний світ та історію античного мистецтва. Про значимість цієї праці свідчать численні переклади різними мовами світу, зокрема, англійською (Philemon Holland, H. Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eichholz); французькою (H. Zehnacker в серії «Collection Budé»), російською у частині природних копалин (В. Севергін), мистецтва (Б. Варнеке), (Г. Таронян) тощо. Вона з часу виходу є постійним джерелом роздумів та досліджень науковців різних галузей знання. Темі мистецтва та використання металів, зокрема, частково присвячені дослідження Isager J. (1991); Healy John F. (1999), Jones, R. F. J., Bird, D. G. (1972), Rolf C.A. Rothlander (2000), Carey S.

(2006), мові твору Плінія — дослідження Pinkster H. (2005).

Мета статті полягає у комплексному лінгвістичному дослідженні тематичної групи найменувань дорогоцінних металів та виявлення особливостей їх функціонування у широкому контексті античного мистецтва та культури.

Об'єкт дослідження — лексика на позначення дорогоцінних металів та їх сплавів у 33-37 книгах твору Плінія Старшого «*Historia naturalis*».

Актуальність теми зумовлена потребою всебічного аналізу лексики твору Плінія Старшого «*Historia naturalis*», що відкриває нові перспективи для виявлення лексико-семантичних особливостей найменувань на позначення поняття «мистецтво» та визначення їх ролі у мовній картині світу.

Наукова новизна даної статті полягає в тому, що у ній вперше проведено комплексний лінгвістичний аналіз номінацій на позначення поняття «дорогоцінні метали» у творі Плінія Старшого «*Historia naturalis*» в етимологічному, семантичному та культурологічному аспектах в контексті специфіки номінацій та функціонування лексики античного мистецтва в цілому. Наше дослідження допоможе відповісти на питання, яку роль відіграв цей сегмент лексики у світобаченні римлянина, історії латинської мови, античної культури та подальшій європейській культурі.

Матеріали і методи. Методологічною основою дослідження слугували положення про основну роль мови як засобу спілкування, про системний характер мови, елементи та рівні якого тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені, про історичний характер мовних процесів, про тісний зв'язок мови і культури.

У нашому дослідженні лексичної системи мови і місця в ній лексико-тематичної підгрупи «дорогоцінні метали» вихідним є визначення лексики як системи і лексико-семантичної групи як «об'єднання значень слів, які містять конкретні поняття, що різняться ступенем виявлення якості, ознаки, дії і протиставленими якостями ознаки, дії, предмета, явища» [7, с. 54]. При виділенні лексико-семантичних (тематичних) груп номенів застосовується семантико-логічний критерій, в основу якого покладено принцип ідентифікації, запропонований Ш. Баллі [3, с. 128].

Назви дорогоцінних металів, які є об'єктом нашого дослідження, визнаються нами як лексико-тематична група у рамках ширшого поняття «*ars*» (мистецтво), в основі виділення якої лежать смислові зв'язки між словами за лексичними значеннями, оскільки лексика на позначення дорогоцінних металів має широке за-

стосування у мистецтві, зокрема у ювелірній справі, архітектурі, техніці. Латинські назви дорогоцінних металів — це універсальна ЛТГ, яка є фрагментом мовної картини світу.

За античною традицією термін *ars* (мистецтво) має значно ширше поняття, ніж його художній еквівалент і називає будь-яку сферу діяльності людини, що потребує майстерності. А отже, до мистецтва в античні часи зараховувалися різні ремесла і науки. Мистецтво — це не лише картини художників, пам'ятки архітектури, а й предмети побуту, які, окрім практичного значення, приносять естетичне задоволення.

З точки зору мистецтва, найважливішими є книги з 33 по 37, які містять інформацію про метали. Пліній описує усе, що було відомо на той час про властивості, умови видобування, місцезнаходження, методи обробки та застосування металів у мистецтві, дає інформацію про технологію виготовлення золота, про лиття статуй з міді та бронзи, висловлює міркування про дорогоцінні камені. Інтерполяцією у рамках викладу геологічної будови є вкраплення історико-художнього характеру.

Результати та їх обговорення. Слово «*metallum*» походить від грецьк. *μέταλλον* (*μεταλλεύω* — копати, добувати з землі золото чи срібло), що має значення «шахта, кар'єр, рудник», у латинському словнику Й. Х. Дворецького [5, с. 1081] подається як багатозначне: метал, мінерал, рудник. Пліній, розповідаючи про срібло, висуває власне припущення щодо походження слова «*metallum*»: «І де б не знаходили одну жилу, іншу згодом знаходили неподалік. Насправді це також трапляється у випадку майже кожного металу, і враховуючи це, здається, що слово "метали" вживали греки» (XXXIII, 96). Можна припустити, що грецьке *μέταλλα* цілком могло виникнути з *μετ' ἄλλα* (один за одним).

Лексема «*metallum*» зустрічається у Плінія (книгах 33-37) 54 рази. На початку 33-ї книги (XXXIII, 1) він повідомляє про важливість металів у житті людини: *Metalla nunc ipsaeque opes et rerum pretia dicuntur* (Тепер мова йтиме про метали, у яких і є саме багатство, і в яких виражена цінність речей). Він змальовує історію розвитку гірництва, розглядаючи його як великий подвиг людини (XXXIII, 70), водночас порушуючи філософську проблему доцільності вилучення людиною корисних копалин, стверджував, що «перша людина, яка одягла золото на пальці, здійснила жахливий злочин проти людського життя» (XXXIII, 8).

З античних часів мерехтливий блиск золота породжував людську жадібність, ставав причиною воєн. Заслугує на увагу ремарка Плінія стосовно моральної оцінки золота: «О, якби воно могло бути зовсім вигнане з життя!» Ще в давні часи золотистий колір металу асоціювався у свідомості людей з кольором сонця. Слово *Aurum*, на думку А. Вальде [11, с. 77], є раннім італійським запозиченням (**ausom* до кореня **aus-*, світити, сяяти), його можна зіставити з давньоримським *Auroga* або *Ausosa* (ранкова зоря, світанок). У словнику має значення «золото, золоті вироби (прикраси, зброя, монети, золоті персні, гроші)». У Плінія вживається 157 разів. Зокрема, ми дізнаємося про те, що в античні часи із золота карбували монети. Пліній пише: «Наступний злочин був вчинений лю-

диною, яка першою викарбувала денарій із золота, проте, хто це був — невідомо» (XXXIII, 42).

Зате відомо, що перші золоті монети були викарбувані лідійцями. Монети з чистого золота карбували в роки правління лідійського царя Креза, тому і називалися вони крезеїди. Але згодом, зважаючи на м'якість цього дорогоцінного металу, до нього часто додавали якусь частину срібла (XXXIII, 80). Римський монетний двір знаходився в храмі Юнони Монети, звідки й походить саме слово «монета».

Золото, яке не змінює своїх властивостей (XXXIII, 59), стало символом вічності, показником добробуту і символом влади. Правителі Греції і Риму дуже шанували цей дорогоцінний метал. Із нього створювали ювелірні вироби, дорогоцінний посуд, декор озброєнь та культових предметів, карбували монети великого номіналу. У Стародавньому Римі золото стало основою фінансової системи держави та засобом накопичення багатств. Ювелірні прикраси не лише підкреслювали красу власника, але й вказували на його соціальний статус. Знамениті римські полководці і імператори використовували золото навіть в одязі (XXXIII, 62).

У 33 книзі Пліній пише про золоті ювелірні вироби, зокрема про персні (*anuli, unguli, symboli*), які у Римі було дозволено носити лише найпочеснішим громадянам: «Очевидно, що навіть римські сенатори, довгий час не носили золотих пернів, оскільки їх давали від імені держави тільки тим, кого відправляли послом до іноземних народів (XXXIII, 11). А вже у II ст. н.е. носити золоті персні забороняли лише рабам».

У Римі, як відмічає Пліній, золотий перстень (*anulus aureus*) спочатку був відмітним рисою сенаторів і вершників. У творі є згадка про те, що на мизинці лівої руки носили величезний позолочений перстень (*anulum grandem subauratum*), а на безіменному — справжній золотий (*anulum aureum*). З-поміж прикрас Пліній виділяє золоту буллу (*bullula aurea*) — медальйон, що складався з двох випуклих металевих пластинок, з'єднаних між собою. Її носили на шиї триумфатори і діти повноправних громадян; а діти вільновідпущеників могли носити лише *bullula scortea* — шкіряну буллу (XXXIII, 10).

Ще у Плінія є згадка про етрусський золотий вінок (*corona ex auro Etrusca*). Як відомо, триумфатора спочатку увінчували триумфальним лавровим вінком, згодом був доданий золотий, так званий етрусський вінок. Раб, який стояв позаду триумфатора, тримав над його головою золотий вінок (XXXIII, 11), композиція якого складалася із золотистого дубового листя, золотих стрічок та дорогоцінного каміння. Пліній, посилаючись на «Іліаду» Гомера, згадує також про золоті прикраси для волосся (*crinibus aurum inplexum*) (XXXIII, 13).

Мистецтво виготовляти з золота найтонші листки для створення різноманітних декоративних ефектів відомо давно. Пліній пише, що з однієї унції золота виходить 750 квадратних листків шириною в чотири пальці (XXXIII, 61). Листочки золота використовували для декору дерев'яних рельєфів, прикраси інтер'єрів палаців і храмів, дорогих меблів.

Як видно з енциклопедії Плінія, із золота виготовляли статуї (*statua aurea*): «Кажуть, що перша золота

статуя з суцільного металу, яку називають «олосфіратос» (від грецьк. *holosphyratos*), була споруджена в храмі Анаїтиди» (XXXIII, 82-83). Іноді з метою економії статуї лише золотили (*inaurāre*) або оббивали золотими листочками (*brattea aurea*).

Аналіз вищевказаних книг твору «*Historia naturalis*» показав, що золото широко застосовували при виготовленні посуду: підносів (*fercula*), кубків (*scyphi*), чаш (*calices*). Людям подобалося карбувати на чашах сценки еротичного характеру і пити з непростийних зображень (XXXIII, 4). Довідуємося, що римський імператор Калігула співтрапезникам роздавав хліб і закуски на чистому золоті, а палац імператора Нерона так і називався «Золотий».

Пліній також повідомляє про карбування (*signāre, caelāre*) золотих монет. Римський ауреус (*aureus*) вперше був викарбуваний в 218-217 рр. до н.е. На лицевій стороні зображувався «Дволикий Янус», а на зворотному — полонений між двома римлянами і напис «Roma».

У праці «*Historia naturalis*» автор подає ретельний опис експертизи золотих виробів, методику аналізу золота, визначення концентрації золота за питомою вагою.

Золото, як свідчить Пліній, в чистому виді без домішок зустрічається рідко. Про слав золота і срібла Пліній пише у XXXIII книзі: *Ubicumque quinta argenti portio est, electrum vocatur. Fit et cura electrum argento addito.* — «Всюди, де пропорція срібла складає п'яту частину, такий мінерал називають електрумом».

Лексема **electrum** (грецьк. ἤλεκτρον, англ. *electrum*; нім. *Elektrum*) у Плінія Старшого зустрічається 21 раз і має двояке значення: природний або штучний сплав золота і срібла (XXXIII книжка) та бурштин (XXXVII книжка). Залежно від співвідношення цих двох дорогоцінних металів у його складі, колір сплаву може варіюватися від золотисто-жовтого до срібно-білого. Вважали, що він названий так тому, що своїм світло-жовтим кольором нагадував бурштин, який Гомер і Гесіод також називали електроном. Але, оскільки цей сплав був відомий раніше за бурштин, то, ймовірно, навпаки: бурштин отримав свою назву завдяки колірній подібності зі сплавом золота зі сріблом.

Пліній пише, що електрум займав вагоме місце, про що свідчить Гомер, описуючи палац Менелая, сяючий золотом, електрумом, сріблом і слоною кістю: *Vetuste et electro auctoritas Homero teste, qui Menelai regiam auro, electro, argento, ebore fulgere tradit* (XXXIII, 81). Особливістю електрума є те, що він блищить яскравіше за срібло при штучному освітленні (XXXIII, 81).

Іншим дорогоцінним металом, який згадується у Плінія, є срібло. Латинська назва срібла **argentum** (англ. *Silver*, франц. *Argent*, нім. *Silber*) зустрічається у Плінія 123 рази. Вона походить від санскр. «*аргенос*» (і.-є **arg* — ясний) і у словнику Й. Х. Дворецького має значення «срібло, срібні вироби». Назва, мабуть, пов'язана з кольором цього металу; походить від грецького «*ἄργυρος*» — білий, блискучий. Мовознавці вважають, що романські назви срібла є грецького походження. До речі, у французькій мові назва срібла *argent* означає також гроші.

З твору Плінія дізнаємося, що римляни надавали перевагу сріблу, а не золоту (XXXIII, 51). На його думку, карбуванням по золоту ніхто не прославився, а по сріблу — багато (XXXIII, 154).

Срібло знайшло в античному світі, як видно з праці Плінія, різноманітне застосування. З нього виготовляли різноманітні предмети: прикраси, ювелірні вироби (намисто, персні), вази, посуд, фурнітуру для одягу і навіть для дверей, тонкі аркуші і фольгу, якими покривали дерев'яні предмети. До завоювань царя Пірра римський народ не використовував карбування срібла (XXXIII, 42). Пліній повідомляє, що карбування срібних монет використовувалось з 485 року від заснування міста (XXXIII, 44).

Срібло в античному світі успішно використовували при виготовленні посуду. Автор «*Historia naturalis*» згадує фурнієвський (*Furniana*), клодієвський (*Clodiana*) і грацієвський (*Gratiana*) посуд (*vasa*) зі срібла (XXXIII, 139). Ймовірно, ці назви дані посуду за іменами перших власників майстерень виготовлення посуду.

Цінність срібла зростає завдяки його тьмяності (XXXIII, 131) і Пліній повідомляє про сплав, який сприяє тьмяності срібла, що цілком відповідає складу черневого сплаву (ніелло).

У ході дослідження тексту Плінія, з'ясувалось, що зі срібла виготовляли також статуї, хоча інформації тут мало. Частіше наносили срібну пластинку на бронзові статуетки. Пліній описує, як «божественному Августові» подарували перші відомі срібні статуї. У той же час автор повідомляє, що вже під час тріумфу Помпея Великого була пронесена срібна статуя (*statua Pompeia*) Фарнака, а також Мітридата Евпатора, і колісниці, золоті і срібні (*currus aureus argenteusque*) (XXXIII, 151). В карбуванні по сріблу Пліній кращим називає митця Боета (XXXIV, 84). Цим ремеслом ще займалися Арістон, Лесбоккл, Продор, Піфодік, Полігнот (XXXIV, 85), Посідоній (XXXIV, 91) та ін.

Висновки. Як бачимо з дослідження, лексика на позначення дорогоцінних металів мала широке застосування у мистецтві, зокрема у ювелірній справі, скульптурі, архітектурі, техніці тощо. Плінію були відомі назви дорогоцінних металів **aurum, argentum** та сплаву золота зі сріблом **electrum**. Етимологічний аналіз даної лексики свідчить про те, що *argentum* та *electrum* мають грецьке походження. Латинське походження має слово *aurum*. Усі слова є багатозначними.

З точки зору реалізації словотвірних особливостей найчастотнішими є прикметникові, іменникові та дієслівні деривати, які утворюють навколоядерний простір цієї тематичної групи. До ад'єктивного блоку належать: *aureus, a, um (ungulus, anulus, symbolus, bulla, corona, statua, brattea, currus, ferculum, scyphus, calyx, patera, paludamentum), aureolus (anellus), aurarius, a, m (metallum), aurosus, a, um (tellus), argenteus, a, um (statua, currus, vas, fodinum, denarius), argentarius, a, um (metalla, plumbum), argentosus, a, um (aurum)*. До субстантивного блоку належать *aureus, i n (золотий денарій), argenteus, i n (срібний денарій), складні іменники aurifodina (золоті рудники), aurichalcum або orichalcum (жовта мідь або бронза)*. Дієслівний блок представлений дериватами *subauratus, a, um (anulus) — позолочений та inaugare (золотити)*.

Подальше дослідження різних аспектів твору Плінія в контексті мистецтва допоможе з'ясувати інші лінгвістичні особливості мистецької термінології, що

є завданням для наших подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Теория языка: Введение в общее языкознание: Учеб. пособие для студентов филол. специальностей ун-та. – Волгоград : Перемена, 1998. – 440 с.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). – М.: Наука, 1974. – 367 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М. : ИЛ, 1955. – 416 с.
4. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Дворецкий И. Х. Латинско-Русский словарь. – М., 2005
6. Плиний Старший. Естествознание: Об искусстве. / Перевод с латинского, предисловие и примечания Г. А. Тароняна. — Москва : Ладомир, 1994. — 941 с.
7. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. – К. : Наукова думка, 1990. – 183 с.
8. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
9. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Федот Петрович Филин // Езиковедські дослідження в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 530
10. Pliny the Elder. Natural History with an English Translation in Ten Volumes by Harris Rackham. — London : The Loeb Classical Library, 1938-1962.
11. Walde, A. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. A - L. 1965.

REFERENCES

1. Alefirenko N. F. Theory of language. Introduction to general linguistics: study guide for philology students of university. – Volgograd: Change, 1998. – 440 p.
2. Apresyan Y. D. Lexical semantics (synonymic means of language). – M.: Science, 1974. – 367 p.
3. Balli Sh. General linguistics and French points. – M.: IL, 1955. – 416 p.
4. Hanych D. I., Oliynyk I. S. Dictionary of linguistic terms. – K.: Higher School, 1985. – 360 p.
5. Dvoretzkyi I. Kh. Latin – Russian dictionary. – M., 2005
6. Pliny the Elder. Natural History: About art. / Translated from Latin, foreword and notes by G. A. Taronyan. – M.: Ladomir, 1994. – 941 p.
7. Sokolovskaya Zh. P. Problems of lexical semantics system description. / Zh. P. Sokolovskaya. – K.: Scientific idea, 1990. – 183 p.
8. Teliya V. N. Russian phraseology: semantic, pragmatic and cultural linguistic aspects. – M.: “Languages of Russian culture” School, 1996. – 288 p.
9. Philin F. P. Concerning lexical and semantic groups of words / F. P. Philin // Linguistic studies for an academician Stephan Mladenov. – Sophia, 1957. – P. 530

Names of precious metals in “The Natural History” written by Pliny the Elder: cultural linguistic aspect

Pylypiv O., Lypetskyi A.

Abstract. The article highlights lexical means for expression of “precious metals” notion in “The Natural History” written by a writer and encyclopaedist of I century A.D., Pliny the Elder; it also discovers their semantic features.

Keywords: lexical unit, thematic group, lexical and semantic analysis, names of precious metals, ancient art.

Наименования драгоценных металлов в произведении Плиния Старшего «Historia naturalis»: лингвокультурологический аспект

О. Г. Пыльпив, А. Д. Липецкий

Аннотация. В статье рассматриваются лексические средства выражения понятия «драгоценные металлы» в произведении писателя-энциклопедиста I века н.э. Плиния Старшего «Historia naturalis», раскрываются их семантические особенности.

Ключевые слова: лексическая единица, тематическая группа, лексико-семантический анализ, наименования драгоценных металлов, античное искусство.